

## **LA PHRATRIA DE MISTRÀS: DE LA CURA DEL LLEGAT FILOSÒFIC A LA REFORMA POLÍTICA**

MARTA PALACÍN MEJÍAS

*Universitat de Barcelona*

«Per a nosaltres, no hi ha amistat que no sigui política», llegim en un text anònim, però sobretot col·lectiu del segle XXI.<sup>1</sup> Sota el nom de Tiqqun –també de Comitè Invisible– el grup desplega un anarquisme revisat a partir del qual repensar els fonaments de l'ordre que ens envolta i ens travessa; i actuen. I, tot i els segles que els separen, aquesta proposta coincideix en el secretisme, l'amistat i la voluntat política amb la *phratría* de Mistràs, que al segle xv va aplegar al Peloponès personalitats de diferents filiacions en un ambient d'estudi i de compromís, des d'on impulsar millores per a la gestió del territori tot custodiant la saviesa heretada.

L'hel·lenisme que trobem a Mistràs és una de les manifestacions que té a l'Imperi bizantí l'antillatinisme resultant, principalment, del Cisma d'Orient (1054) i de l'ocupació de Constantinoble arran de la Quarta croada (1204-1261). El replègament identitari va enfortir sobretot l'ortodòxia contra uns catòlics que s'arrogaven l'exclusivitat de la ro-

1. TIQQUN, *Llamamiento y otros fagonazos*. Madrid: Acuarela i A. Machado, 2009, p. 37 (La traducció és nostra, i igualment totes les altres traduccions).

manitat i del cristianisme, dos trets que havien constituït la identitat bizantina des dels seus inicis. No obstant això, un sector minoritari alimentava la seva grecitat mirant cap a temps i autors pagans. Amb Mistràs com a epicentre, subratllaven la *paideia* grega, el llegat dels antics, i escampaven una genealogia que es remuntava fins a l'*eunomia* de Licurg i els treballs d'Hèracles al Peloponès. Es parla, no sense problemes, de *nacionalisme hel·lènic*.<sup>2</sup>

Si bé és cert que en aquest territori certament autònom de l'imperi perviuen traces de tendències secessionistes anteriors al segle x,<sup>3</sup> també ho és que s'intensifiquen com a conseqüència del feudalisme i de les diferències socials que comporta l'ocupació franca. Mostres d'aquest sentiment són una productiva escola de copistes de manuscrits antics nascuda al segle XIV, i el fet que molts d'aquests copistes i també estudiants de Mistràs s'identifiquen com a *espartans* o *lacedemonis* —en comptes de dir-se *romans*, la manera com s'anomenava tot bizantí abans i també aleshores—; i, encara més, adopten versions clàssiques dels seus noms. Per exemple, mentre Jordi Gemist (1356-1452), fundador de la *phratria*, és conegut com Pletó, sabem que, d'entre els seus deixebles, Nicolau Khalkokondiles, respon al nom de Laònic, i Jeroni Kharitònymos, al d'Hermònymos.<sup>4</sup> En la mateixa línia hi ha rastre de com, durant la segona meitat

2. Anthony KALDELLIS, *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008, p. 121.

3. Ilias ANAGNOSTAKIS i Anthony KALDELLIS, «The Textual Sources for the Peloponnese, A.D. 582-959: Their Creative Engagement with Ancient Literature» a *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 54, (2014), p. 105-135, p. 128-135.

4. Anthony KALDELLIS i Niketas SINOSSOGLOU (eds.), *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017, p. 640.

del segle XIV i la primera del XV, Nicèfor Gregoràs, Demetri Kidones, l'autor de *La davallada de l'Hades* conegut com Mazaris, el ja esmentat Khalkokondiles i, fins i tot, l'emperador Manuel II Paleòleg anomenen *Esparta* a una Mistràs «refugi de tots aquells qui van abraçar noves idees, que en oposició a Bizanci desitjaven un nou ordre de coses».<sup>5</sup>

Sabedor d'aquest tarannà, Jordi Escolari (1400-1473) denuncia l'existència d'un *cercle pagà* al Peloponès que pren la forma de *'phratría' religiosa*: «Els defensen l'hellenisme ensenyant oralment i amb obres escrites, mirant de ressuscitar genealogies de déus i denominacions divines que no hagin estat corrompudes pels poetes, i les doctrines correctes, com diuen, i les constitucions, tot allò que justament s'ha deixat podrir i morir».<sup>6</sup> Amb aquestes paraules, el futur patriarca de Constantinoble subratlla el caràcter independent de la *phratría*, deslligada de l'Església, que, com a la resta de l'imperi, havia estat la principal font de cultura al Peloponès.<sup>7</sup> Concretament, amb el terme *pagà* emfasitza

5. Börje KNÖS, «Gémiste Pléthon et son souvenir», *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*. <https://reseau-mirabel.info/revue/5866/Bulletin-de-l-Association-Guillaume-Bude-Lettres-d-humanite> *Lettres d'humanité*, 9 (1950): 97-184, p. 103.

6. Carta *Ad Raulem Oesem* a Jordi ESCOLARI, *Œuvres complètes*, vol. IV. 477.2 i 479.21-2. Vegeu també François MASAI, *Pletone e il Platonismo di Mistrà*. Forlì: Victrix, 2010 (1956), p. 300-303. I per aprofundir en el sectari com a vehicle per construir una nova identitat política, vegeu Niketas SINOSSOGLOU, «Sect and Utopia in shifting empires: Plethon, Elissaios, Bedreddin», *Byzantine and Modern Greek Studies*. Vol. 36, 1 (2012): p 38-55, p. 38.

7. Alain DE LIBERA, *La filosofia medieval*. València: PUV, 2007, p. 30-31 i p. 298-302. Aliè al fenomen de la universitat, l'Imperi bizantí tenia escoles patriarcalcs –on es formaven les vocacions religioses– i institucions estatals d'ensenyament superior –on es formava el funcionariat. I des del segle XI també hi havia escoles privades que s'organitzaven al voltant del seu fundador, la dinàmica de les quals recordava la de l'antiga filosofia. Tot i no poder parlar d'universitats a l'Imperi bizantí, cal

no unes creences religioses, sinó sobretot una posició política, la que defuig les interpretacions escatològiques en què el triomf turc era necessari en el relat de la redempció del poble bizantí.<sup>8</sup> I és que el religiós és el vehicle a Bizanci també per tractar el polític, cosa que ens obliga a aclarir que els *phráttores*, tot i treballar textos i conceptes pagans i tenir un biaix neoplatònic, no compartien necessàriament ni la mateixa fe i ni tan sols bàndol polític –com, per exemple, l’unionisme o l’antiunionisme davant el cisma–; en canvi, sí que tenien un projecte comú. En un context en què el Peloponès pateix nombrosos atacs, promouien propostes polítiques com ara la reforma de la propietat, de l’exèrcit o del comerç en la línia autàrquica del creixent nacionalisme hel·lènic.

Al capdavant de la *phratria* de Mistràs hi trobem el filòsof i jutge Jordi Gemist Pletó. A principis del segle xv havia marxat de la seva Constantinoble natal per formar i aconsellar els dèspotas. A tall d’exemple, repassem els mots que Pletó adreça a l’emperador Manuel II al funeral al seu germà, el dèspota Teodor: «Allò que necessitem no és altra

---

dir que a la capital disposaven de quelcom proper: una escola superior d’important influència que testimonia el retorn de l’hel·lenisme al segle ix: la Magnaura. Vegeu Niketas SINOSSOGLOU, *Radical Platonism in Byzantium. Illumination and Utopia in Gemistos Plethon*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011, p. 64.

8. El terme *pagà* aquí fa referència a la resistència intel·lectual que representa el neoplatonisme d’autors que, com Pletó, desenvolupen la seva filosofia en consonància amb el paradigma hel·lènic, paradigma incompatible amb el judeocristià en què, per exemple, a la salvació de l’ànima s’oposa la seva immortalitat cíclica, o en què, en comptes de monoteisme, parlen d’enoteisme i també qüestionen la *Creació* ex nihilo. Vegeu Niketas SINOSSOGLOU, «From Philosophic Monotheism to Imperial Henotheism: Esoteric and Popular Religion in Late Antique Platonism», S. MITCHELL i P. VAN NUFFELEN (eds.), *Monotheism between pagans and Christians in late antiquity*, Lovaina: Peeters, 2010, p. 127-148.

cosa que salvar-nos<sup>9</sup> i que no és possible si no reformem la constitució. [...] Depura després bona part de l'exèrcit [...] Has de suprimir els actuals impostos [...] Aparta el luxe i el dispendi inútil de tu i dels altres [...] Als governants cal que se'ls separi dels comerciants [...]». I l'encoratja a actuar immediatament tot afegint que segueixen dempeus: «Només dues ciutats de Tràcia, el Peloponès, tot i que no en la seva totalitat, i encara alguna illeta».<sup>10</sup>

De Pletó se sap que tenia una gran biblioteca i uns terrenys propis que eren no només la seu de la seva escola, sinó també de la *phratria*.<sup>11</sup> De fet, alguns escollits d'entre els alumnes de l'escola i també alguns visitants integraven aquest cercle exclusiu que, com ja van fer platònics o pitagòrics, recollia i treballava de forma oral la saviesa heretada, especialment el platonisme. Els membres de la *phratria* de qui hi ha notícia esdevenen figures destacades en la història d'Europa i de l'hellenisme: és el cas d'alumnes enviats per Khortasmenos com Marc Eugenikós –metropolità d'Efes–, o Laònic Khalkokondiles, a qui li devem un valuós testimoniatge històric i una àmplia tasca diplomàtica.<sup>12</sup> I sembla que fins i tot Escolari va tenir alguns contactes o bé amb l'escola o bé amb la *phratria* en un parell d'estades al

9. La salvació a què fa referència Pletó és aquella col·lectiva, com a poble, mitjançant el bon govern. Vegeu Marta PALACÍN, «Molts monjos, pocs soldats. Pugna entre platonisme i ortodòxia a les acaballes de l'Imperi bizantí per a la immortalitat de l'ànima o la seva salvació». *Col·loquis de Vic*, 2020, Vol. 24, p. 65-72.

10. Gemist PLETÓ, *Tratado sobre Las Leyes. Memorial a Teodoro*. Estudi preliminar, traducció i notes de Francisco L. LISI i Juan SIGNES CODOÑER. Madrid: Teenos, 1995, p. 158-161 i p. 165.

11. Aubrey DILLER, «Pletho and Plutarch», *Scriptorium*, vol. 8 núm. 1, 1954, p. 123-127, p. 127.

12. Anthony KALDELLIS. «The greek sources of Laonikos Chalcocondyles' histories», *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 52 (2012), p. 738-765, p. 765.

despotat que hi ha documentades.<sup>13</sup> Cal recordar que Pletó i Escolari coincidien en el seu antiunionisme tot i que, mentre que el del futur patriarca era de caire turcòfil, el de Pletó estava relacionat amb l'abandonament del model d'imperi per retornar al de *polis*. De Pletó diu primer Escolari que és un *gran savi* –cosa que convida a pensar en una relació inicial pròxima o, si més no, positiva–, però després afegirà que sap *què pretén aconseguir*, i inicia una persecució de Pletó i la seva obra que inclourà des de dedicar-li diverses publicacions hostils fins a cremar-li el darrer llibre –*Nomoi*–, en què desplegava un nou ordre sobre el qual refundar el moribund Imperi bizantí. Ara bé, el membre que més destaca del cercle de Mistràs és Bessarió (1403-1472), alumne avançat que va resultar un personatge clau en el Concili de Ferrara-Florència. Però no només això, sinó que Bessarió, entre d'altres coses, també va publicar la famosa defensa *Contra calumniatorem Platonis* i va arribar a cardenal llatí.

En la relació entre Pletó i Bessarió al llarg de llurs vides, obres i cartes observem allò que podria haver tingut lloc en la *phratria*. Els textos i les cartes que intercanvien el cardenal i el jutge deixen palès com, en l'àmbit filosòfic, no coincidien en qüestions fonamentals com ara la llibertat o el paper i els límits de la raó. Mentre que Pletó es caracteritzava per un optimisme epistèmic basat en la raó, Bessarió parlava de la distància entre la intel·ligència del demiürg i la de l'ésser humà en què, precisament, el religiós ubica la possibilitat de la llibertat mentre el jutge desemboca en un complex determinisme.<sup>14</sup> No obstant això, la relació entre

13. Jordi Escolari va ser també alumne de Khortasmenos i les fonts el situen en el temps de la *phratria* al Peloponès en dues ocasions. Vegeu Denis A. ZAKYTHINOS. *Le Despotat grec de Morée*, vol. II, París: Les Belles Lettres, 1905, p. 314 i p. 331.

14. Jonathan MOLINARI, *Libertà e discordia. Pletone, Bessarione, Pico della Mirandola*. Bolonya: Il Mulino. 2015, p. 75-76.

ambdós és estreta i col·laboradora fins el darrer moment; fins i tot, més enllà de la mort del mestre, de quan daten dues cartes que il·luminen la nostra recerca. La primera, de condol als fills de Pletó, en què compara llur pare amb Plató i en destaca la saviesa i la vàlua; i l'altra missiva, en temps del Concili de Màntua (1459) al religiós Giacomo della Marca, en què defensa propostes coincidents amb les de Pletó per al Peloponès.<sup>15</sup> Però no era aquesta la primera ocasió en què les propostes polítiques de tots dos coincidien. Temps abans ja van coincidir demanant la reconstrucció de l'Hexamilió, la muralla de l'istme de Corint que era aleshores l'única via d'entrada per terra al Peloponès. Mentre Pletó ho subratlla en el discurs fúnebre que dedica a Teodor, Bessarió escriu idèntica petició anys després en una carta al dèspota Constantí Dragasses, que havia estat també alumne de Pletó i aviat seria el darrer emperador, Constantí XI. Així, el 1444, en paraules de Ducellier, el monarca «inspirat pel seu mestre Pletó (...) rearma la Morea restaurant l'Hexamilió».<sup>16</sup>

Però ja abans i muralles enfora hi ha registre de l'abast de la *phratria*. Amb ocasió del Concili de Ferrara-Florència (1438-1439) i a petició de l'emperador Joan VIII Paleòleg, Pletó acompanya en qualitat d'assessor laic la comitiva bizantina i aprofita per dur a terme una sèrie d'accions amb què es pugui enfortir el platonisme del territori veí. Així, tot i la prohibició papal de reunions entre bizantins i llatins, el filòsof va oferir unes lliçons als platònics italians que van inspirar Cosme de Mèdici per albirar la futura Acadèmia

15. Silvia RONCHEY. «Orthodoxy on Sale: the Last Byzantine, and the Lost Crusade» a E. JEFFREYS (ed.), *Proceedings of the 21st International Congress in Byzantine Studies*. Aldershot: Ashgate, 2006, p. 313-344, p. 322.

16. Alain DUCCELLIER, *Bizancio y el mundo ortodoxo*. Madrid: Mondadori, 1992, p. 477.

florentina i que van cristal·litzar en el *De Differentiis*, una obra que va sacsejar el Renaixement.<sup>17</sup>

Ni la mort de Pletó ni, fins i tot, la caiguda de l'imperi deturen pas el cercle de Mistràs. Ho sabem perquè entre les lloances *post mortem* dedicades al mestre, en la del savi copista Jeroni Kharitònymos l'autor no només es lamentava per haver estat exclòs del grup secret sinó que informava sobre què esperava als deixebles: «Els amants de les lletres ens escamparem fins els confins de l'*ecúmene*».<sup>18</sup> I, tot i que les fonts diplomàtiques lligaven retòricament l'*ecúmene* amb el teòric universalisme de l'Imperi, a la pràctica *ecúmene* era un *nosaltres* més concret i limitat: els romans de la Romània, és a dir, els *romaïoi*, la manera com s'anomenava als ciutadans de l'Imperi bizantí.<sup>19</sup> Efectivament, com van fer altres membres, Bessarió va anar fins un extrem de la Romània; un que, a més, n'era l'origen. Des de Roma, com a cardenal, va ser la mà dreta de Pius II, un Papa recordat pel seu compromís amb l'humanisme i amb tot allò grec; fins al punt d'organitzar el Concili de Màntua (1459), plantejat com a croada contra l'Islam i per restablir el govern bizantí al Peloponès i, amb ell, una nova sobirania cristiana a un Bizanci renascut.<sup>20</sup> Així mateix, des de la seva seu romana, Bessarió va promoure i va fer nombroses investigacions, i va ser també l'artífex de la Biblioteca marciana de Venècia,

17. Marsilio FICINO, *Opera Omnia* I. Basilea: Henricum Petri, 1576. Proemi a la traducció de les *Ennèades*.

18. Hermonymos CHARITONYMOS, *Hymnody for Wise Teacher Gemistos Plethon*. París: Ed. Alexandre, 1858, p. 386.

19. Anthony KALDELLIS, «Did the Byzantine Empire have Ecumenical or Universal aspirations?», C. ANDO i S. RICHARDSON (eds.) *Ancient States and Structural Power. Europe, Asia and America*. Filadèlfia: Pennsylvania University Press, 2017, p. 272-300, p. 277-279.

20. Silvia RONCHEY, «Orthodoxy on Sale: the Last Byzantine, and the Lost Crusade», *op. cit.*, p. 317-319.



on hi ha dipositats milers de volums –entre els quals es conserven manuscrits de Pletó i d'autors clàssics que van nodrir el Renaixement–, seguint els seus desitjos, *ad communem hominem utilitatem*.

És notable el contrast entre la notorietat de bona part dels membres de la *phratria* de Mistràs amb les escasses proves sobre la seva existència i, especialment, sobre la seva activitat. Tot i així, algunes fonts en fan referència; no només les que hem esmentat anteriorment –de Kharitòny-mos i Escolari–, sinó també una del mateix Pletó i una altra d'un deixeble seu, Demetri Raül Kabakes. En un dels himnes que compon, Pletó s'adreça a *déus, herois i ancestres*, però també a *camarades, companys, conciutadans, amics i germans (phrátors)*.<sup>21</sup> I de Kabakes en conservem un text que conté elements autobiogràfics. Escriu sobre allò que va veure entre 1440 i 1453 al cercle de Mistràs, i ens ajuda a comprendre com era possible un grup tan heterodox i el perquè del seu silenci; especialment quan es refereix a l'anomenada *discreta duplicitat*, aquella que distingeix entre la religió *tradicional* –de què diu que s'ha de respectar per tal que l'ordre es mantingui– i la religió *personal*, aquella que cal elaborar i que guia les nostres accions.<sup>22</sup>

Però tot i els testimonis que hem compilat en aquesta breu presentació, cal dir que a dia d'avui no hi ha consens, no tant a l'hora de valorar l'existència de la *phratria*, sinó d'avaluar-ne la magnitud. Ens atrevim a interpretar aques-

21. Gemist PLETÓ, *Nomoi* III. 34,5.203-15.

22. Kabakes és conegut per haver-nos llegat, tot copiant-los, els pocs fragments de *Nomoi* que es conserven, aquells que Escolari no va cremar amb la intenció de poder demostrar el *paganisme* de la proposta pletònica de reforma. Vegeu Franco BACCHELLI, «Gemisto Pletone, Demetrio Rhaoul Kavàkis». *Gli Antichi alla corte dei Malatesta. Echi, modelli e fortuna della tradizione classica nella Romagna del Quattrocento*. Milà: Jouvence, 2016, p. 591-613, p. 595-596.

ta polifonia –en part fruit de les escasses referències que tenim– també com a símptoma. En un context certament polaritzat, ple de bàndols –unionistes i antiunionistes, musulmans i cristians, cristians i *pagans*, ortodoxos i catòlics–, i en què també les fonts –les imperials, les eclesiàstiques i les de la dialèctica investigadora– conviden a estudiar-ho a partir d’aquestes dicotomies, és fàcil descartar o menystenir l’estudi d’un fenomen complex, ocult i força inclassificable com sembla que va ser la *phratría*.<sup>23</sup>

No obstant això, basant-nos en els fragments revisats i en tot el seu context, considerem no només l’existència de la *phratría*, sinó el seu paper fonamental pel que fa a l’anomenat projecte pletònic i en l’esdevenir políticointel·lectual del final de l’Imperi bizantí i del Renaixement. I insistim en la importància del terme *phratría*, que remet a l’agrupació de gent diferent que posa l’accent en allò comú que els configura i de què, per tant, són custodis; i que limita en certa manera amb la *philia* grega, imprescindible entre els que defensaven la seva *polis*. Així, podem afirmar que l’amistat –entesa com aplegar-se per a la cura d’allò comú– era el nexa que agermanava els *phrátōres* de Mistràs, que anteposaven a les seves diferències particulars la voluntat comuna de salvar la terra i el saber.

23. Més enllà de les poques fonts disponibles sobre això –i menys encara sense estar aleshores publicat l’article de Bacchelli amb el text de Kabakes (vegeu nota 22)–, John Monfasani, per exemple, nega l’existència de la *phratría*, sobretot, perquè no pot concebre, diu, *proselitisme* per part de Pletó. Vegeu John MONFASANI, «Platonic Paganism in the Fifteenth Century» a *Reconsidering the Renaissance*. Papers from the twenty-first annual conference, 1992, p. 45-62, p. 52-53.